

Ігар КЛІМАЎ (Мінск)

ПРАБЛЕМА РАЗМЕЖАВАННЯ ЎКРАЇНСКІХ І БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМОВАЎ СТАРАЖЫТНАГА ПІСЬМЕНСТВА

1. Фактычна, толькі ў ХХ ст. у навуцы была пастаўлена праблема размежавання беларускіх і ўкраінскіх помнікаў мовы *руськай* – супольнай літаратурна-пісьмовай мовы беларусаў і ўкраінцаў эпохі ВКЛ і Рэчы Паспалітай (XIV–XVIII стст., для больш позняй і больш ранняй эпохі такое пытанне не актуальнае). Дарэвалюцыйных даследчыкаў гэтая праблема не цікавіла, ці гэтым пытаннем яны займаліся мімаходзь. Толькі ў 1920-я гг. яна набыла актуальнасць у сувязі з выходам на арэну ўкраінскага і беларускага нацыяналізмаў, што пачалі заяўляць свае правы на культурную спадчыну. Аднак толькі з другой паловы ХХ ст. вучоныя сталі надаваць гэтаму пытанню больш увагі (гл. аглядна: Мойсіенко 2005, 70–78). Тым не менш, яно пакуль не атрымала ні глыбокай тэарэтычнай распрацоўскі, ні сур’ёзнага эмпірычнага матэрыялу, нават нягледзячы на з’яўленне даволі вялікай манаграфіі (Анчэнка 1969).

Адносна прысутнасці ўкраінскіх і беларускіх дыялектных рыс усе помнікі *руськага* пісьменства можна падзяляць на: а) з пераважна беларускімі рысамі, б) з пераважна ўкраінскімі рысамі, в) з беларускімі і ўкраінскімі рысамі, г) без тых і другіх або з невыразнымі ці слабымі адметнасцямі (Гумецька 1958, 334). Праблема ўзнікае пры інтэрпрэтацыі двух апошніх выпадкаў, але ўжо даўно некаторымі ўкраінскімі даследчыкамі пад сумненне пастаўлена і ўнікальнасць беларускіх рыс. Шэраг украінскіх лінгвістаў (напрыклад: Огjenко 1934, 263, 279–283, 285, Гринчишин 1995, 259, 261–262, 266–275; Мойсienко 2005, 78–82; Воронич 2008а, 246–247; 2008в) аспрэчыў кваліфікацыю многіх рыс, што раней, яшчэ напачатку ХХ ст., здаваліся даследчыкам бяспрэчна беларускімі (напрыклад, аканне ці пераход $\acute{e} > e$). Гэтыя рысы цяпер абвешчаны «таксама ўкраінскімі», паколькі яны адзначаюцца ў некаторых сучасных палескіх, радзей у валынскіх ці падкарпацкіх гаворках. Падставай для падобных цверджанняў стаў сучасны дыялектны матэрыял, які некрытычна экстрапалюецца на старажытнасць.

Такі падыход ігнаруе шэраг важных метадалагічных момантаў, што ставіць правамернасць яго застасавання пад сур'ёзны сумнеў. Па-першае, арэалы тых або іншых фанетычных з'яў, як і самі іх вынікі пяцьсот-шэсцьсот год таму маглі быць інакшыя, чым цяпер. Таму патрэбна хаця б мінімальнае лінгвістычнае абгрунтаванне, што ў тую ці іншую эпоху пэўная рыса была ўласцівая менавіта гэтаму ўкраінскаму дыялекту (і ў менавіта такім выглядзе) і адсутнічала ў беларускім. Па-другое, хаця сапраўды, некаторыя «беларускія» рысы (зацвярдзенне $r' і c'$, рэфлекс $\acute{e} > e$, аканне і інш.) адзначаюцца ў асобных украінскіх гаворках, аднак там яны не маюць такой фаналагічнай сістэмнай якасці, як у беларускіх дыялектах. Ва ўкраінскіх гаворках (дарэчы, самых розных, часта вельмі аддаленых паміж сабой) гэтыя рысы праяўляюцца неаднолькава, часта нестабільна і непаслядоўна, напрыклад, у асобных пазіцыях ці нават у асобных словах, або ўтвараюць фаналагічна значымыя выключэнні, чаго не ведаюць беларускія гаворкі. Таму патрэбны пільны моўны аналіз, каб падобныя рысы ў канкрэтным помніку абгрунтавана аднесці на рахунак уплыву менавіта ўкраінскай, а не беларускай гаворкі. Па-трэцяе, пры аналізе асобнага помніка часам ігнаруецца дыферэнцаваны падыход пры ацэнцы яго моўных з'яў. Замест таго, каб ацэньваць дыялектную прыроду стваральніка тэксту ў комплексе, украінскія даследчыкі часта выхопліваюць адну-дзве рысы, якія абвешчаюць украінскімі, не заўважаючы, што гэ-

тыя рысы (напрыклад, зацвярдзенне r') без іншых украінскіх рыс (супадзенне $i, y > u$ ці рэфлекс $\acute{e} > i$) у адным украінскім дыялекце існаваць не могуць. А калі помнік такіх выразных украінскіх рыс не выяўляе, то праблематычна лічыць украінскай і адну яго рысу (зацвярдзенне r').

2. Пры размежаванні беларускіх і ўкраінскіх помнікаў дагэтуль даводзіцца сустракацца з праблемай належнай кампетэнцыі і метадалогіі. Перш за ўсё, гэта нярэдка выпадкі няўліку марфалагічных з'яў, такіх, як кантамінацыя і аналогія, і яшчэ больш частыя выпадкі недаацэнкі іншамоўных уплываў на старабеларускую мову (у галіне фанетыкі і, адпаведна, напісанняў). Так, у выніку дзеяння ўнутрымоўных працэсаў (аналогіі ці кантамінацыі) старажытны выгляд некаторых асноў і канчаткаў адрозніваецца ад сучаснага, што беспадстаўна абвясчаецца «ўкраінскім» уплывам (*свидокъ < ведати і видати; народы – народи, готовы – готови; все – всихъ; канч. -ови/-еви vs. канч. -у/-ю ў Д. адз. наз. мужч. р.: декретови – декрету*), гл.: Клімаў 2009, 149–150, хаця насамрэч такім не з'яўляецца (для старажытнай эпохі).

Чамусьці недаацэньваецца іншамоўны ўплыў на фанетыку (i , адпаведна, напісанне), хаця значная насычанасць *руськай* лексікі і нават сінтаксісу іншамоўнымі элементамі добра вядомая. Многія лінгвісты нярэдка не ўлічваюць царкоўнаславянскі, польскі або літоўскі ўплыў, які ў пэўных формах слова мог даваць вынікі, падобныя ці блізкія да таго, што назіраецца ва ўкраінскіх або беларускіх дыялектах. Напрыклад, толькі адна блытаніна літар y з i/i (*тысеча, нине, дыра; крити, которий, добрый*) у помніку можа сведчыць хутчэй пра яго стварэнне літоўцам, у мове якога не адрозніваліся $[y]$ і $[i]$, чым пра ўкраінскі ўплыў; напісанні з y ў закрытых складах перад звонкімі зычнымі (*грумъ, нужъ, ругъ, росуль, суль, спосубъ; торгунникъ, солдувъ, фрасункувъ, рахункувъ, цырографувъ*) абавязаны польскаму ўплыву, а не ўкраінскаму (Клімаў 2009, 149, 150). Натуральна, у апошнім выпадку можна знайсці дыялектнае тлумачэнне для такіх напісанняў (гл., напрыклад: Грынчын 1995, 267), аднак, улічваючы іх шырокае і адначасовае распаўсюджванне як на Украіне, так і на Беларусі ды Літве, у помніках самых розных жанраў і рознага зместу, за падобнымі выпадкамі (асабліва паланізмамі) трэба бачыць паланізаваную арфаэпію, а не ўкраінскі дыялектны ўплыў.

Хібнасць метадалагічнай пазіцыі асобных лінгвістаў праяўляецца таксама ва ўліку імі метадалогіі блізкіх дысцыплін, час-

цей за ўсё – літаратурнаўства ці гісторыі, а таксама ў прыманні нацыяналістычных дактрын. Так, напрыклад, літаратурнаўства вывучае творы, а не тэксты і таму часта ўвогуле ігнаруе (і зусім правамерна) моўныя рысы канкрэтнага помніка. Аднак вынікі такога літаратурнага даследавання часта становяцца шырокавядомымі і пачынаюць уплываць на досвед лінгвістаў, якія апрыёрна ацэньваюць мову помніка, тэндэнцыйна шукаючы ў ім «украінскія» ці «беларускія» рысы. Таксама, зыходзячы з той або іншай нацыяналістычнай дактрыны, многія лінгвісты апрыёрна абвешчваюць пісьмовыя помнікі (часта з неадназначнай ці невыразнай дыялектнай асновай) беларускімі ці ўкраінскімі (гл. некаторыя прыклады такіх спекуляцый: SHEVELOV 1974, 145).

3. Абсалютна карэктнае размежаванне беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў здаецца пакуль неажыццявімым – як з практычнага боку, так і ў тэарэтычным аспекце. Мова *руська* была літаратурна-пісьмовай мовай, супольнай для двух усходнеславянскіх народаў на працягу чатырох стагоддзяў, а таму мела ў пэўным сэнсе наддыялектны характар, г. зн. аб'ядноўвала ў сваім складзе найбольш агульныя рысы розных беларускіх і некаторых украінскіх дыялектаў у якасці арганічнай нормы (г. зн., не як выпадковы ўплыў, а стабільна), які праяўляўся ў пісьме пісараў і ў друкаваных выданнях, і менш стабільна і больш разнастайна – у творах пісьменнікаў і ў асобных рукапісах. Вузкія дыялектызмы ў гэтай мове сустракаліся хаця і шырока, але, як правіла, нерэгулярна, як прыкметы паходжання аўтара, пісара ці карэктара, а таксама, магчыма, пры вусным зачытванні тэкстаў, але яны не складалі пэўнай самастойнай нормы. Таму ў складзе *рускай* мовы хутчэй за ўсё не існавала нейкіх агрэгатаў, вядомых цяпер сярод даследчыкаў пад назвамі «беларускі варыянт» і «ўкраінскі варыянт». Усе спробы сучасных вучоных вылучыць ці акрэсліць такія варыянты – мадэрнізацыя. Насамрэч, ва ўсіх такіх выпадках пад «беларускім» ці «ўкраінскім» варыянтам ідзеца проста пра дыялектныя рысы аўтара ці пісара, што адлюстроўваюць яго паходжанне, родную гаворку, але зусім не імкненне паслядоўнічаць нейкім іманентным варыянтам ці тыпам мовы. А толькі такое імкненне можа сведчыць пра існаванне нейкіх унутрымоўных варыянтаў. Больш верагодна, што на ўкраінскіх землях мела месца субстытуцыя беларускіх рыс *рускай* мовы паводле мадэлі, прапанаванай Ю.Шавялёвым, падобна таму, як гэта адбывалася з царкоўнаславянскай мовай (SHEVELOV 1974, 149). У дадатак, адсутнасць кадыфікацыі *рускай* мовы, стабільнасці яе напісанняў і граматычных рыс (нават у дру-

каваных помніках) увогуле ўскладняе размежаванне помнікаў на беларускія і ўкраінскія.

Апрача таго, існуе цэлы шэраг метадалагічных і практычных праблем, якія робяць навукова карэктнае размежаванне *рускіх* помнікаў практычна немагчымым ці вельмі складаным:

I) функцыянальны статус асобных тэкстаў: такія амбівалентныя тэксты былі прызначаны для ўжытку як на Беларусі, так і на Украіне (гэта многія юрыдычна-актавыя тэксты, асабліва кодэксы, вучэбныя (падручнікі, слоўнікі, даведнікі і да т. п.) і рэлігійна-літургічныя тэксты), адным з вынікаў чаго было перавыданне ці распаўсюджанне такіх тэкстаў у розных рэгіёнах (Ангчэнка 1969, 34–35, 39);

II) «геаграфічная мабільнасць» *рускіх* аўтараў і тэкстаў (Огіенко 1934, 277–278; Ангчэнка 1969, 34–37, 39), калі аўтар ці помнік, апублікаваны або перапісаны ў адным рэгіёне, мог паходзіць з іншага (сюды ж таксама адносяцца і выпадкі капіявання (ад рукі) помніка з беларускімі рысамі ва ўкраінскім арэале і наадварот – пры гэтым адны дыялектныя рысы накладаліся на другія);

III) стылістычная арыентацыя аўтара / пісара, які мог арыентавацца на пісьмовыя традыцыі і / ці гутарковыя асаблівасці новага для сябе асяроддзя, а таму на пісьме падаўляць свае дыялектныя звычкі (SNEVELOV 1974, 148–199, 155, fn. 15, 16); такую ж ролю адыгрывае і ўдзел перапісчыкаў (карэктараў) у стварэнні рукапісанага (друкаванага) тэксту – яны маглі істотна змяняць дыялектныя асаблівасці аўтара (свайго арыгінала).

Фактычна, на Беларусі і Украіне меў месца «адзіны літаратурны працэс» (SNEVELOV 1974, 146–147), які амаль немагчыма падзяліць на кавалкі. Гым не менш, некаторыя ўкраінскія лінгвісты, ігнаруючы ўсе гэтыя акалічнасці і лічаць, што творы ўкраінскіх пісьменнікаў (напрыклад, Мялета Смятрыцкага, Лаўрэна Зізанія і інш.), напісаныя ці апублікаваныя ў Беларусі, адлюстроўваюць выключна ўкраінскую гаворку, і дакараюць сваіх беларускіх калегаў за разгляд гэтых твораў у кантэксце беларускага пісьменства (Огіенко 1934, 269–270, 273–275, 276–278; Мойсіенко 2005, 68). Галоўным для іх з’яўляецца нацыянальнасць аўтара (Огіенко 1934, 280–281; Мойсіенко 2005, 68, 73–74), а ўсе сацыялінгвістычныя фактары яны адкідаюць. Аднак іх няўлік можа істотна схібіць карціну генезісу і развіцця *рускай* мовы, а таксама вынікі падзелу яе помнікаў на беларускія і ўкраінскія.

4. Таксама для лінгвістаў існуе некаторая праблема карэктнага правядзення беларуска-ўкраінскай моўна-дыялектнай мяжы –

як у сучаснасці, так і ў старажытнасці. На беларуска-ўкраінскім памежжы маецца большы-меншы пас пераходных ці мяшаных гаворак, што заўжды адкрывае шлях да дыскусій: да якога боку, беларускага ці ўкраінскага, іх адносяць. Падобныя гаворкі беларускія лінгвісты часцей за ўсё далучаюць да беларускага боку, украінскія – адназначна да ўкраінскага. Як вынік, гэта ўплывае на кваліфікацыю той ці іншай рысы ці таго або іншага помніка з Берасцейшчыны і Паўднёвага Падляшша як беларускага ці ўкраінскага.

5. Існуючыя прапановы наконт размежавання беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў часамносяць павярхоўны ці аднабаковы характар, нярэдка пазіцыі навукоўцаў не вольныя ад суб'ектыўных спекуляцый і палітычных чыннікаў. У такіх прапановах пануе схематызм, абумоўлены пераважна ціскам нацыяналістычных дактрын. Таму даследчыкі без асаблівага апірышча на лінгвістычны матэрыял і з мінімальным (часта павярхоўным) аналізам помнікаў і дыялектаў падзяляюць і прэпаруюць *руськую мову* на патрэбныя ім агрэгаты і шыхты. Тэндэнцыя такіх падзелаў відавочная: даць «навуковае» абгрунтаванне палітычным дактрынам, напрыклад, сцвердзіць прыярытэт сваёй нацыянальнай традыцыі ў мінуласці і, па магчымасці, паказаць яе перавагу над суседнімі (на што ўжо ўказвалася: SNEVELOV 1974, 145–146). Хаця такі падыход цяжка назваць навуковым, але пакуль ён пануе сярод усходнеславянскіх вучоных. Парадаксальна, але *руская* мова фактычна зрабілася ахвярай беларускага або ўкраінскага нацыяналізмаў, якія спрабуюць падзяліць тое, што было адзіным, ці правесці межы там, дзе іх ніколі не існавала.

Літаратура

Анічэнка, У.В. Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мінск, 1969.

Вороніч, Г.В. Про фонетичні риси білоруської мови у Четьї-Мінеї 1489 року // Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы: Матэр. міжнар. навук. канф., Мінск, 15–16 красавіка 2008 г. Мінск, 2008. С. 244–249 (а).

Вороніч, Г. Четья Мінея 1489 року: Украінсько-білоруська мовна дискусія // Украінська мова. 2008. № 3. С. 41–47 (в).

Гринчишин, Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови // Записки Наукового товариства ім. Шевченка: Праці філологічної секції. Львів, 1995. Т. 229. С. 251–276.

Гумецька, Л.Л. Якій з трьох назв західноруської літературної мови XV–XVII ст. – «західноруська», «староукраїнська» і «старобілоруська» – слід віддати перевагу або як ці назви диференціювати у вживанні? // Філологічний збірник. Київ, 1958. С. 333–334.

Климаў, І.П. Да праблемы размежавання ўкраінскіх і беларускіх помнікаў старажытнага пісьменства // Беларускі археаграфічны штогоднік. Мінск, 2009. Вып. 10. С. 134–157.

Мойсієнко, В.М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої // Мовознавство. 2005. № 1. С. 67–82.

Огпенко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських // Записки Чину Св. Васілія Великого. 1934. Т. 6. Вып. 1/2. С. 258–287. (т. с. і асобнай адбіткай, с. 1–32).

Shevelov, G.Y. Belorussian versus Ukrainian: Delimitation of texts before A.D. 1569 // The Journal of Byelorussian Studies. 1974. Vol. 3. No. 2. P. 145–156.